

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Л. В. ТАРАН (Київ)

Провідні тенденції світової
історіографії в XX ст. та проблеми кризи
сучасної української історичної науки *

Історіографічний процес в Україні завжди був невід'ємною складовою частиною світового розвитку історіографії. У колишньому СРСР поділяли науку на пролетарську (марксистську) і буржуазну, визнавали зростаючі успіхи першої та кризи другої, яка "все поглиблювалася". В останнє десятиліття умови для розвитку історичної науки в країнах СНД, зокрема в Україні, як і ставлення до немарксистської історіографії, суттєво змінилися. Було визнано, що стан історіографії тієї чи іншої епохи зумовлює історизм її історичної свідомості. "Саме від сутнісних характеристик епохи, рівня розвитку наук як природничого циклу, так і гуманітарних залежить структура знань людей про світ і про самих себе як суб'єктів історії" ¹.

По-новому була поставлена проблема кризи історичного знання як іманентного явища в розвитку науки, що час від часу природно виникає та періодично дебатуються вченими всього світу. Криза — це зміна наукових парадигм внаслідок зміни соціальних та наукових умов розвитку історіографії. Про сучасний етап кризи історичної науки в світі й Україні заговорили майже одночасно — наприкінці 80-х років. За цей час нагромадилася велика кількість літератури з даної проблеми. Однак українські вчені із запізненням стали порушувати її.

Щоб зрозуміти, в чому полягає сутність кризи української історіографії, треба передусім прийняти за аксіому той факт, що вона є природною складовою частиною світової історіографії і пройшла ті самі етапи розвитку. Навіть у радянські часи історики колишнього СРСР вели діалог (часто-густо підспудний) з колегами з інших країн. При цьому уникати викривального запалу більше вдавалося історикам-всесвітникам. Набагато складніше було історикам КНРС. Що ж до дореволюційної історіографії, то діалог із зарубіжними колегами був її природним станом.

Загальновизнано, що XIX ст. було століттям німецьких, а XX ст. — століттям французьких істориків школи "Анналів", які започаткували так звану "нову історію". Остання вважається чи не найбільш плідним оновленням історичного знання в XX ст. не тільки у Франції, але й далеко за її межами.

Оскільки автор цих рядків спеціально досліджувала розвиток французької, російської та української історичної думки ², маємо підстави твердити, що з 70-х років XIX ст. до початку 30-х років XX ст. вони рухалися в одному напрямку наукових пошуків та розвивалися на плюралістичних методологічних засадах позитивізму, марксизму та неокантианства. Конструктивними ідеями позитивістського історизму, який в останній третині XIX ст. панував у Росії, Україні, Франції, Англії, Італії та США, була опора на позитивне знання, одержане шляхом добросовісного вивчення джерел, повага до професіоналізму дослідника, увага до індивідуальності та специфічності історичних явищ, визнання їх залежності від місця та часу, постулювання генетичного принципу їх вивчення, вимога максимально точного описування фактів, пізнавальний

оптимізм, перенесення акценту з діяльності видатних осіб на діяльність мас, зосередженість на процесах структурного характеру на протиположності подійно-розповідальним побудовам провіденціального історизму³.

Засновники школи "Анналів" Л. Февр та М. Блок обрушили "усю силу та грубість критики" (поряд з ними в цьому плані міг стояти лише Ф. Сіміан) на слабкі сторони позитивістського історизму з його культом фактологізму, подійності, принциповою відмовою від висновків, узагальнень, від послуг філософії історії, від пошуків закономірностей, причин (а якщо виникали проблеми історичного пояснення, то це були пошуки відповіді на питання "як?", а не "чому?")⁴.

Гострота соціально-політичного життя Франції часів Третьої республіки зробила пріоритетним для її істориків вивчення політичного аспекту минулого, наприклад, політичного досвіду Французької революції кінця XVIII ст. (школа А. Олара). Проблеми пореформеного села Росії й України спонукали уславлену "російсько-українську історичну школу" (з трьох її корифеїв І. В. Лучицький та М. М. Ковачевський були українцями, а М. І. Кареев писав про те, що погляди М. П. Драгоманова йому були ближчими, ніж погляди П. Л. Лаврова⁵) вивчати аграрні аспекти Французької революції. Французький історик-комуніст А. Собуль вважав знаменним той факт, що "... саме в Києві, на Україні, де селяни були звільнені від кріпосної залежності, але не одержали землі у власність, І. Лучицький першим зайнявся вивченням аграрного питання в часи Французької революції"⁶.

Висновки, яких він дійшов, були настільки вагомими, що у 1897 р. про них говорив з трибуни палати депутатів Ж. Жорес. За його пропозицією і під його головуванням була створена у 1903 р. комісія по розшуку і публікації документів з економічної історії Французької революції (фактично цим займався А. Олар). Видання багатотомних колекцій документів спричинило появу нового напрямку досліджень. Саме в цей час сформувалася "російсько-українська історична школа", хоч Ж. Жорес називав її "французько-російською". На думку Є. В. Тарле, до неї відносилися М. І. Кареев, І. В. Лучицький, М. М. Ковачевський та Ф. Саньяк⁷.

Таким чином, кінець XIX — початок XX ст. був часом, коли наукові підходи істориків України та Росії позитивно впливали на французьку історико-теоретичну думку, слугували поштовхом для її могутнього розвитку, спричинили еволюцію школи А. Олара⁸.

Початок XX ст. ознаменувався зміною наукових парадигм у світовій історіографії. Криза у природознавстві, ускладнення умов існування людини змусили вчених акцентувати увагу на епістемологічних проблемах історичного знання, розробкою яких зайнялося неокантіанство. Баденська школа (її найвідоміші представники В. Віндельбанд та Г. Ріккерт) запропонувала розподіл наук за методом пізнання і не визнавала за історією, як ідеографічною наукою (на відміну від філософії), право на формулювання законів. Наука в цілому, на думку неокантіанців, систематизує історичну реальність, але і спрощує її. До теорії пізнання було введено принцип релятивізму, визнана залежність пізнавальності об'єктів науки від суб'єкта, який його пізнає та оцінює відповідно до системи ціннісних орієнтацій епохи. "Російсько-українська історична школа" обережно враховувала досвід неокантіанства, але набагато більше - досвід марксизму. Завдяки першому вона ставила проблеми особистості в історії, яка виявляє себе у сукупності своїх антропо-психологічних і частково соціальних якостей, а також проблеми міждисциплінарності як основи історичного дослідження. При цьому наголос робився на співробітництві з соціологами, психологами та біологами.

З українських дослідників найбільше враховував досвід неокантіанства М. С. Грушевський⁹, прихильник ідей Е. Дюркгейма та Л. Леві-

Брюля. Він заснував у Відні Український соціологічний інститут з метою поширення їх ідей (функціонував з 1919 до 1924 р.). Перші шість томів його "Історії України-Руси" написані не тільки пером позитивіста¹⁰, як пише один з сучасних дослідників, але й романтика, а наступні — пером соціолога. Його творча думка, як і представників "російсько-української історичної школи", розвивалася в тому ж напрямку, що й думка попередників школи "Анналів" — Е. Дюркгейма, Ф. Сіміана, А. Берра. Про це свідчать і матеріали журналу "Первісне громадянство" — ще недослідженої сторінки української історіографії.

З точки зору сьогодення погляди академіка М. В. Нечкіної щодо періодизації розвитку історичної науки в СРСР є неприйнятними¹¹. Справжнім рубежем в історіографії СРСР та України був 1929 рік, рік першої всесоюзної конференції істориків-марксистів. У 1928 р. ще побачила світ книга Д. М. Петрушевського "Очерки по экономической истории средневековой Европы", в якій відчувається вплив ідей Ріккєрта та Допша. Харківське партійне видавництво "Пролетар" випускає праці А. Олара, А. Матьєза, К. Каутського, В. Бона, В. Блоса, активно друкує твори російських та українських науковців з історії Франції XVIII ст.¹²

На сторінках журналу Інституту марксизму-ленінізму — "Прапор марксизму" до 1929 р. з'являлися численні матеріали з проблем все-світньої історії. Зокрема, академік М. Яворський прагнув розв'язати питання методології історії не шляхом підбору цитат з творів класиків марксизму-ленінізму, а полемізуючи з Л. Ранке та Е. Бернгеймом, І. Кантом і Ф. Гегелем, О. С. Лаппо-Данилевським і М. М. Туган-Барановським, М. І. Костомаровим і М. С. Грушевським¹³. Однак з 1930 р. все це зникає з сторінок журналу, віднині тут друкуються переважно офіційні партійні матеріали, висвітлюються факти поточної політики. Боротьба за утвердження марксизму набула не лише безкровного, але й кривавого характеру. Тільки в Україні (за неповними даними) 185 вчених пройшли через ГУЛАГ, а багато з них загинули там¹⁴.

Природний, спільний з іншими країнами процес розвитку методології історичного знання в СРСР, зокрема в Україні, який знаходив відображення у працях В. М. Хвостова, Д. М. Петрушевського, М. А. Бердяєва, Л. П. Карсавіна, Р. Ю. Віппера, С. Л. Франка, М. І. Карєєва, М. М. Ковалевського, І. В. Луцицького, був перерваний, покладено край плюралізму думок. З початку 30-х років розвиток історичної науки в СРСР відбувався на методологічній основі спрощеного, вульгаризованого марксизму, який зімкнувся з позитивізмом, здатним заземлюватися на емпіричному, конкретному, на економічних факторах, маскуватися під матеріалізм і марксизм¹⁵. Внаслідок цього була втрачена людина як суб'єкт історії. Якщо мати на увазі, що складовими частинами парадигми марксизму є матеріалізм, діалектика, історизм, системність та суб'єктно-об'єктний підхід до історичної реальності¹⁶, то йдеться про втрату двох її останніх складових. Таким чином, формаційна історія стала історією соціологічних та політико-економічних абстракцій, історією, в якій немає місця конкретній людині з її психікою, суб'єктивним ставленням до суспільства, певним уявленням про своє місце в світі, системі виробництва та відповідною діяльністю¹⁷.

Як слушно зазначав О. І. Фурсов, існували і об'єктивні соціальні причини того, що в СРСР з 30-х років відбувалася десуб'єктивізація марксистської теорії. Це — обсяг економічних завдань, що стояли перед країною у 30—50-ті роки, внаслідок чого людина була "виштовхнута" з економічної проблематики, специфіка сталінського режиму, антигуманна десуб'єктивізуюча соціальна реальність того часу.

1929 р. був у Франції роком виходу в світ першого номера журналу "Аннали економічної і соціальної історії" Л. Февра та М. Блока та заснування ними школи "Анналів"¹⁸.

Серед парадигм школи виділимо лише такі. Предмет історії, на думку представників школи "Анналів", є глобальний, тотальний. Хоч, як пише сучасний анналіст А. Буро, нині термін "тотальна історія" вживається не часто¹⁹. Предмет історії - це суспільство в усій його повноті, взаємозв'язку, взаємозумовленості його компонентів — матеріального, економічного, соціального життя та людини - в природному, соціальному, історичному контексті²⁰.

За умов світової економічної кризи кінця 20-х — початку 30-х років природним було звернення діячів школи "Анналів" до вивчення економічної та соціальної історії. Тим самим вони заповнювали лакуну, що існувала у тогочасній французькій історичній науці. Зокрема, проблеми соціально-економічної історії були "пріоритетними" у творчості М. Блока. В цілому до кінця 80-х років у французькій історіографії панувала структуралістська парадигма. Для історика головною була "ідентифікація структур та відносин", які, як вважалося, незалежно від думки та волі людей керують господарськими механізмами, створюють соціальні зв'язки, народжують форми дискурсу. Звідси випливало принципове розгалуження власне об'єкта історичного пізнання та суб'єктивної свідомості людей, що діють в історії. Яскравим прикладом структуралістської історії були праці Ф. Броделя, з ім'ям якого уособлюється друге покоління школи "Анналів"²¹.

Друга вимога до тодішньої історії була названа К. Гінзбургом "галілеєвою парадигмою", що означає висування до історії тих вимог, які роблять її доступною для операцій з числами, передбачають можливість через кількісні методи виявити зміст досліджуваних явищ та їх місце в історичній ретроспективі. Маються на увазі клімат, біологічні та фізіологічні фактори, технологія. Це знайшло відображення в праці П. Шоню²², а також книзі Е. Леруа-Ладюрі з історії клімату за 1000 років²³. І все ж таки з 20—30-х років XX ст. М. Блоком, Л. Февром та Ж. Лефевром в історіографію було введено ключове поняття ментальності, і сама цивілізація виявилася замкненою на людині²⁴.

В зв'язку з цим історіографія виходила на новий рівень постановки проблем історичного синтезу. Пошук його критеріїв є основною проблемою історії як науки, що прагне знайти механізм взаємодії об'єктивних історичних процесів? та діяльності людини: не тільки великої, а пересічної людини "людини з натовпу" (за висловом французів). В позитивістському історизмі синтезом було сортування фактів, вилучених з документів за ознакою однорідності та в хронологічному порядку²⁵. Наприклад, в "Истории XIX века" (під ред. професорів Лавісса і Рамбо. - М., 1938. - Т. 1—8) містився ґрунтовий аналіз політичної, дипломатичної, культурної історії, історії техніки у зазначених хронологічних рамках. Л. Февр називав такий підхід до систематизації історичного матеріалу "принципом комоду", де в різних шухлядах лежать окремо "внутрішня політика" та "зовнішня політика", "народні рухи", "організація суспільства" тощо. Ніщо не перетинається, одне одного не пояснює, кожному з цих історій окремо неможливо зрозуміти (адже в житті все сплетено!), як й історичний процес в цілому²⁶.

В марксистському історизмі основою синтезу була категорія суспільно-економічної формації. В тісному зв'язку з постановкою проблеми ментальності у французькій історіографії безпосередньо критикувалася марксова теорія "базису -- надбудови" як така, що спрощує історичний процес і механізм історичного руху, як парадигма, що протиставляє матеріальне та ідеальне, висуває класову боротьбу як універсальний фактор пояснення історії, зводить її до безпосередніх зіткнень у сфері економіки. Ще в 1943 р. академік С. Д. Сказкін висловлював (звичайно, стаття залишилася в шухляді столу) думки про недостатню розробленість марксової теорії "базису - надбудови". Її критикували пізніше

Ф. Бродель, Ж. Легофф, Р. Шартъє — з французької сторони, з російської - • М. А. Барг, А. Я. Гуревич, Ю. Л. Бессмертний та ін.²⁸

Нині криза марксистської парадигми є загальноновизнаною, але в сучасному процесі інтеграції філософсько-історичних та конкретно-історичних підходів і концепцій марксизму належатиме не останнє місце²⁹. Щодо системного підходу до історії — однієї з найважливіших складових історичної теорії К. Маркса, то радянською історіографією, в тому числі й українською, він застосовувався лише до явищ базисних; уся надбудовна сфера — сукупність надбудовних явищ — не була представлена як "самостійні" та "рівноправні" складові компоненти єдиної системи суспільно-історичного розвитку.

Дві основні метаморфози, які пережила в ХХ ст. світова історіографія, - звернення до вивчення ментальності та "лінгвістичний поворот" — можуть розглядатися як суттєві спроби показати дію надбудовної сфери "як самостійної та рівноправної" підсистеми єдиної системи суспільно-історичного розвитку. Сутнісна характеристика формацій включала лише базисні ознаки, і тому сучасна філософська думка цілком справедливо вважає формаційний підхід методом типізації й періодизації, оснований на комплексному і фундаментальному, але все ж таки особливому компоненті історичного розвитку³⁰.

Світова гуманітарна наука ХХ ст., не зв'язана марксистськими парадигмами, прагнула показати механізм взаємодії загального, особливого та одиничного, пов'язати в конкретно-історичному дослідженні дію фундаментальних компонентів історичного розвитку з дією конкретних людей. Ментальність - "квітка науки ХХ століття" — пересунула акцент досліджень з центральної, високої політики до периферії, повсякденності, залишила в тіні науку й звернулася до окультизму, підсвідомого, до історії "маленьких людей" у "великій історії"³¹. Так сформувалася й стала профілюючою лінією досліджень "нова соціальна історія"³².

Англійський історик Т. Зельдін вбачав завдання " нової соціальної історії" в тому, щоб стати історією всеохоплюючою — особистості, умонастроїв та суспільства одночасно. Французький історик А. Буро на сторінках журналу "Аннали" виклав двоїсте бачення функції " нової соціальної історії". Це тотальна історія, що вивчає стосунки між об'єктами та між різними сферами історичного буття, або нове уявлення про співвідношення соціального цілого та його частини. На думку А. Буро, останню точку зору поділяли Л. Февр та М. Блок, для яких ментальність завжди була особливим кутом зору на соціальне³³.

Відома книга М. Блока "Королі-цілителі" (1924), в якій описана здатність королів династії Капетингів виліковувати золотуху методом накладання рук, що завжди вважалася одним з перших французьких досліджень з історії ментальності, нині кваліфікується як приклад соціальної історії середньовіччя, приклад нового бачення соціальної історії. Для М. Блока-медієвіста історія відносин землеволодіння сеньоріальної влади, форм селянської зачежності та експлуатації ставала зрозумілою лише через тогочасну людську свідомість³⁴.

Одним з найвідоміших сучасних соціальних істориків Англії є Е. П. Томпсон, який вважав себе марксистом, але на практиці даєко відійшов від ортодоксального марксизму. Широковідомою стала його книга "Становлення англійського робітничого класу" (1963). Про нетрадиційність підходів дослідника до соціальної історії свідчать навіть назви його статей: "Моральна економія нижчих верств англійського населення ХVІІІ ст.", "Патриціанське суспільство, плебейська культура", "Англійське суспільство ХVІІІ ст. Класова боротьба при відсутності класу?", "Rough music або англійська кошача музика", "Етнологія, антропологія, соціальна історія", "Час, трудова дисципліна і промисловий капіталізм" та ін.

Досліджуючи різні події і явища, що відбувалися в Англії XVIII ст., яке Е. П. Томпсон характеризує як епоху перемоги вільного ринкового господарства та переходу до індустріального суспільства, вчений показав ставлення людей до праці, до часу, до дисципліни, висвітлив, як змінювалися уявлення народних мас про те, що є законним і незаконним на ринку, на млині, у пекарні, як змінювалися традиційні соціальні норми, а також уявлення про господарські функції і обов'язки деяких членів суспільства, зрештою, як зникли старі патерналістські моральні норми, "моральна економія бідноти" і на зміну благодійності, допомоги бідним висунулася вимога до них терпіти, працювати, вірувати, виявляти поміркованість³⁵.

Під пером Е. П. Томпсона традиційна соціально-економічна історія змінювалася, набуваючи характеру історико-антропологічного дослідження.

Відомий історик школи "Анналів" Р. Шарт'є (його праці: "Читачі та читачки у Франції старого режиму" та "Типи читання") як історик ментальності акцентує увагу на співвідношенні в духовному світі людини стереотипів пануючої культури (три чверті детермінізму) із її можливістю будувати власний внутрішній світ ("чверть [її] свободи")³⁶.

Таким чином, на противагу більшості істориків, зосереджених на "владі звичаю", вчений досліджує творчу здатність індивідууму відстояти свою частку свободи. Р. Шарт'є дає блискучі зразки аналізу того, як у суспільстві Старого порядку друкована продукція керувала розумом, впливала на форми соціального життя, модифікувала стосунки влади. Він йшов до цього через дослідження проблеми конструювання читачем (наприклад, таким, як фріульський мельник Меноккьо) змісту прочитаного.

Немає необхідності розкривати всі нюанси^ поглядів Р. Шарт'є на співвідношення культурної і соціальної історії. Його основний висновок полягає в тому, що необхідно відмовитися від протиставлення незаперечної об'єктивності суспільних структур (у марксизмі - базис) відображеному світлу суб'єктивних уявлень (надбудова), тобто від "структурного підходу феноменологічним демаршам, так би мовити, соціальної фізики і соціальної феноменології".

Розуміння тісної взаємозалежності фактів, які формують дану цивілізацію, зумовило постановку істориками школи "Анналів" проблеми вивчення ментальності людей минулих епох як необхідної умови розуміння і цих епох, і сучасності. Праця, здійснена з метою вивчення ментальності, -- це праця співставлення двох картин світу -- картини світу "... історика, виходячи з якої він проводить дослідження, та бачення світу людьми епохи, що вивчається"³⁸. Це допомагає зрозуміти, осмислити, пояснити мотивацію їхньої поведінки, в якій, зрештою, найтісніше переплетене матеріальне й ідеальне; протиставлення цих сфер у закінченій метафізичній формі походить від марксизму та веде до значного спрощення дійсності.

Марксистському розумінню історії суспільства як історії боротьби протилежних класів, історії філософії як боротьби матеріалізму та ідеалізму об'єктивно протистоїть анналістська ідея тотальності, глобальності предмету історії, визнання необхідності вивчення ментальності як сфери, в якій втілена нероздільна єдність усіх елементів, що складають історичний процес, -- як матеріальних, так і ідеальних. Такої точки зору дотримуються історики як близького, так і далекого зарубіжжя (А. Я. Гуревич, Г. Д. Ман, Р. Шарт'є та ін.)³⁹. Вони переконані в тому, що проблема тотальної історії -- це проблема сполучення спільного, особливого та одиничного. В антиномії спільного й особливого Л. Февр та М. Блок зробили свого часу вибір на користь спільного.

Магістральні наукові ідеї школи "Анналів" протягом 60 років мали у Франції (і не тільки у Франції) найвищий авторитет і численних

прихильників, які створили величезну кількість Історичних досліджень. В них аналізувалися тривалі процеси, великі соціальні структури, глобальні закономірності, що потребувало формування серійних даних з історичних джерел. У результаті була написана історія великих людських мас, мовчазної більшості, провідних тенденцій, середніх цифр, середньої людини. Такі самі підходи покладені в основу історії ментальності, яка висвітлювала масові уявлення, залишаючи осторонь індивідуальне.

З кінця 70-х років у світовій історіографії відбувався критичний поворот. У цей час в Італії склався такий сучасний варіант соціальної історії, як мікроісторія, представлена Дж. Леві, К. Гінзбургом, К. Поні, Е. Гренді. Її витоками були деякі тенденції школи "Анналів". Дослідники виявили її зв'язок з такою течією, як французька історія "повсякденного життя". Разом з тим, методологічні підходи італійців були підтримані французькими анналістами, серед яких особливо виділяють Ж. Ревеля та В. Лепеті⁴⁰.

Подібні до італійської мікроісторії школи існують в Німеччині, Англії, Австрії, Іспанії та Росії. Всі вони є проявами постмодерністського виклику. Постмодернізм оформився наприкінці 60-х років у працях французьких та американських письменників і вчених Ж. Дерріда, М. Фуко, Р. Варта, П. де Мана, Х. Уайта, Х. Міллера. Він впливав на історіософію вже з кінця 70-х років, на історіографію — з 80—90-х. Постмодерністська історіографія у Франції веде родовід від Л. Февра, М. Блока, Ф. Броделя. Як зазначав на Московській конференції 1989 р. Ж. Легофф, на цьому етапі вона підтримувала діалог із економічною наукою та соціологією. З початку 70-х років, широко використовуючи концепцію ментальності, вона шукала контакти з етнологією або антропологією⁴¹. Але, повторюся, це була історія довготривалих процесів, глобальних закономірностей, великих соціальних структур, а звідси і великих мас, мовчазної більшості, масових уявлень; аналіз індивідуального та суб'єктивного в історії залишався поза її увагою⁴².

Сутність нового повороту у французькій історіографії не одразу була помічена його творцями. Як пише Ю. Л. Бессмертний, коли він заговорив про цей поворот на Московській конференції, його не зрозуміли лідери школи⁴³. Тим часом для мікроісторії характерним було прагнення поєднати загальний погляд на певне історичне явище з аналізом дій його учасників, мотивації їхньої поведінки, переживань тощо. Для мікроісторії предметом уваги ставали не структури і механізми, які поза будь-яку суб'єктивність начебто підпорядковують соціальні відносини⁴⁴, а поведінка в певному соціальному контексті родинних груп, сімей, індивідів, визнання за ними здатності шляхом прийняття нестандартних рішень щоразу по-своєму актуалізовувати ці структури⁴⁵. Саме це оновлювало інтерес до біографії як відображення свідомого вибору, свободи дії суб'єкта в історії, можливості відтворити динамізм міжособистих, сімейних, емоційних стосунків.

Одним з проявів постструктуралізму, постмодернізму в сучасній західній історіографії став вищезгаданий "лінгвістичний поворот", який розглядається як друга (після звернення до проблем ментальності) величезна метаморфоза історичної науки ХХ ст. В основі "лінгвістичного повороту" лежать одвічні суперечки істориків про природу історичного пізнання, які розчарувалися в тому, що об'єктивне, раціональне дослідження дасть змогу розкрити справжній зміст історичних текстів. Мова є не інструментом пізнання світу, а складовою частиною світу, історична реальність не є зовнішньою щодо пізнаючого суб'єкта, а конструюється мовною та дискурсивною практикою⁴⁶.

Німецький історик У. Рауль вважає, що вся "надбудовна" сфера дискурсивно організована, маючи на увазі, що дискурс — це специфічний характер постановки проблем та набір методів їх вирішення.

Наприклад, пише вчений, в історії науки про виникнення нового напрямку можна говорити тоді, коли складається властивий йому тип дискурсу⁴⁷. В рамках постмодернізму поставлене під сумнів саме поняття історичної реальності, критерії вірогідності історичних джерел, традиційні, що беруть початок ще з епохи гуманізму, моделі розуміння й пізнання минулого. Адже якщо дослідник шукає зв'язки всередині тієї реальності, яка організована мовою, лінгвістичними структурами, які входять в ті чи інші дискурси, то чи є суттєвою різниця між фактом і вигадкою, що містить історичне джерело. Чи можливе досягнення об'єктивної істини наукою? *

Свого часу Ж. Легофф був переконаний у тому, що оповідна історія є архаїзмом, який "остаточно вийшов з моди"⁴⁹. В рамках "лінгвістичного повороту" теза про історію-розповідь здобула нове обґрунтування: після великої підготовчої роботи над джерелом історик відбирає та групує факти відповідно до законів "інтриги", законів оповідання. Зміст історії-розповіді залежить від форми, риторики оповідання; мова, стиль викладу позначаються на інтерпретації історії не менше, ніж наукові та ідеологічні позиції автора⁵⁰.

Постмодернізм якнайменше заслуговує звинувачення в тому, що є засобом "... самомилування, самоутвердження істориків"⁵¹. З одного боку, він повинен бути оцінений як поглиблене розуміння вченими опосередкованості природи пізнання, опосередкованості мовою. Це розуміння може привести до теорії середнього плану; про необхідність напруження таких теорій давно веде мову й світова, і російська наука⁵². З другого боку, російський вчений Л. М. Баткін цілком слушно вважає, що "критика деструкціонізму", як і критика "позитивізму, структуралізму М. Бахтіна", повинна вестися "... не як відторгнення їх, а як входження в блискучу і необхідну однобічність, в цілому будь-якої вартої методологічної позиції". Розмотування до кінця "можливостей і парадоксів" деструктивізму приводить до кордонів цього методу⁵³. Якщо є тільки тексти джерел, на підставі яких пишуться історичні тексти, то де сама історія? Примара її кінця знову — вкотре! -- здається маячить на обріях науки перехрестя тисячоліть.

(Далі буде)

* В основу статті покладено доповідь, зроблену автором на засіданні Вченої ради Інституту історії України І-ІАНУ 3 квітня 1997 р.

¹ М а л ь к о в В. Л. Предисловие // Современная зарубежная немарксистская историография: Критический анализ. — М., 1989. — С. 3.

² Т а р а н Л. В. Историческая мысль Франции и России. — К., 1994.

³ Т а р а н Л. В. Французская историография. — К., 1991. — С. 17—19.

⁴ B l o c h M., F e b v r e M. A nos lecteurs // Annales d'histoire economique et sociale. -- 1929. — N 1. — P. 1—2; B o u v i e r L. Feu Francois Simiand? // Annales. E.S.C. — 1973. — N 5. — Sept. — oct. — P. 1174—1175.

⁵ К а р е е в Н. И. Прожитое и пережитое. — Л., 1990. — С. 152.

⁶ С о б у л ь А. Классическая историография Французской революции. О нынешних спорах // Французский ежегодник. 1976. — М., 1978. — С. 156—157.

⁷ Т а р л е Е. В. Рабочий класс во Франции в эпоху революции. — СПб., 1909. — Ч. I. — С. 3.

⁸ О л а р А. Русское влияние в изучении Французской революции // Голос минувшего на чуткой стороне (Париж). — 1926. — №. — С. 7—9.

⁹ Т а р а н Л. В., С а м о й л е н к о О. Г. Історіософія М. С. Грушевського та його взаємини з Ніжинською вищою школою // Історія та культура Лівобережжя України. Матеріали міжнародної конференції. — Київ—Ніжин, 1997. — С. 88—98.

¹⁰ П р і ц а к О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. — Київ—Кембридж, 1991.

¹¹ Очерки по истории исторической науки в СССР. Под ред. М. В. Нечкиной. — М., 1966. — Т. IV. — С. 11—20. Критика деяких положень цієї монографії міститься в книзі: Т а р а н Л. В. Развитие французской, русской и украинской исторической мысли (70-е годы XIX — 40-е годы XX в.) и изучение Французской революции конца XVIII века. — К., 1993.

¹² Докладніше про це див.: Т а р а н Л. В. Историческая мысль... — С. 75—78.

- ¹³ Яворський М. Провідні думки в розвитку історичної науки // Прапор марксизму. — 1929. — № 1.
- ¹⁴ Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою. На-кладом осередку праці Наукового товариства ім. Шевченка в Чикаго / Ред. М. Овчарен-ко. — Париж—Чикаго, 1962. — С. 63—69.
- ¹⁵ Фурсов А. Н. Революция как имманентная форма развития европейского исторического субъекта (Размышления о формационных и цивилизационных истоках Французской революции) // Французский ежегодник. 1987. — М., 1989. — С. 292—294.
- ¹⁶ Там же. — С. 287.
- ¹⁷ Гуревич А. Я. Теория формаций и реальность истории // Вопр. философии. — 1990. — №4; Гуревич А. Я. Социальная история и историческая наука // Вопр. философии. — 1990. — №1.
- ¹⁸ * Перша згадка про школу "Анналів" в СРСР відноситься до 30-х років. Вона належала перу Даліна В. М. (История техники // Историк-марксист. — 1936. — № 2). Розділ про французьку історіографію, написаний М. М. Машким, був опублікований в "Історіографії нового і новішого часу країн Європи і Америки" (М., 1968). Авто-ром цих рядків у 1970 р. була захищена перша в СРСР кандидатська дисертація, присвячена "Еволюції традиційного напрямку французької історіографії та творчому шляху П'єра Ранувена". В 1966—1975 рр. на сторінках "Французського ежегодника" (вид. АН СРСР), "Вопросов новой и новейшей истории" (вид. Київського ун-ту), "Zeitschrift für Geschichtswissenschaft" (вид. АН НДР) та ін. було опубліковано 9 наших розвідок. У книзі московського історика Ю. М. Афанасьєва "Историзм против эклектики" (М., 1980) повторювалися основні оцінки нашої дисертації та праць. Назвемо також кілька праць з теми: М. М. Соколов. Современная французская историография (М., 1979); В. М. Далин. Историки Франции XIX—XX вв. (М., 1981); Споры о главном (М., 1993); Матеріали Між-народної конференції на честь 60-ліття школи "Анналів" (Москва, 1989 р.); А. Я. Гуревич. Исторический синтез и Школа "Анналов" (М., 1993).
- ¹⁹ Буро А. Предложения к ограниченной истории ментальностей (Bougea u A. Proposition pour une histoire restreinte des mentalites // Annales. E.S.C. — 1989. — N 6.) // История ментальностей — историческая антропология. — М., 1996. — С. 66—67.
- ²⁰ Lefebvre G. Avenir de l'histoire // Revue historique/— 1947. — N 197. — P. 55—61.
- ²¹ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика, капитализм. XV—XVIII вв. — В 3-х тт. — М., 1986, 1988, 1992; Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV—XVIII ст. — К., 1995. — Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. — 542 с.; К., 1997. — Т. 2. Ігри обміну. — 584 с.
- ²² Chaunu H. et P. Seville et l'Au antique de 1504 a 1650. — Paris, 1970.
- ²³ Le Roi Ladurie E. L'Histoire de clirn at depius l'an 1000. — Paris, 1967.
- ²⁴ Як писав Л. Февр, "... цивілізація — це рівнодіюча сил матеріальних і духовних, інтелектуальних і релігійних, які діють в даний відрізок часу, в даній країні на свідомість людей" (Февр Л. Бої за історію. — М., 1991. — С. 282).
- ²⁵ Лангла Ш.-В., Сенъобос Ш. Введение в изучение истории. — СПб., 1899. — С. 182—183.
- ²⁶ Февр Л. Указ. соч. — С. 64.
- ²⁷ Гутнова Е. В. Академик Сергей Данилович Сказкин (1890—1973) // Новая и новейшая история. — 1993. — №. — С. 155.
- ²⁸ Graudel F. Entretien, realise par Louis Bernard Robitaille pour "L'Actualite de Montreal" // Le nouvel Observateur. — 6—12 December 1985. — P. 78; Барг М. А. К вопросу о современной структуре предмета истории как науки // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. — М., 1989. — С. 94; Гуревич А. Я. О кризисе современной исторической науки // Вопр. истории. — 1991. — №3. — С. 28; Споры о главном. — С. 24, 41—43.
- ²⁹ Ковальченко И. Д. Сущность и особенности общественно—исторического развития // Исторические записки. Теоретические и методологические проблемы исторических исследований. — М., 1995. — Вып. 1. — С. 23—27.
- ³⁰ Ковальченко И. Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований // Новая и новейшая история. — 1995. — №. — С. 24.
- ³¹ История ментальностей. К реконструкции духовных процессов (Mentalitatengeschichte zur Rekonstruktion geistlicher Prozesse. Hrsc. von U. Raulf. — W/Berlin, 1987) // История ментальностей — историческая антропология. — С. 38. Виникнення такої історії було наслідком відмирання великих ідей у сучасних суспільствах європейського типу (Казус. 1996. Индивидуальное и уникальное в истории. — М., 1997. — С. 311).
- ³² Тим часом, за компетентним свідченням академіка В. А. Смолія, "... повне ігнорування соціального фактору" або зведення його "... лише до проблеми класової боротьби експлуатованих проти експлуататорів... істотно спотворює об'єктивну реконструкцію історичного процесу в Україні" (Смолій В. А. Про пошук нових теоретичних та методологічних підходів до вивчення історії України // Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції "Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.Г. — Глухів, 1996. — С. 3—4).
- "Буро А. Предложение к ограниченной истории ментальностей // История ментальностей... — С. 66—7.
- ³⁴ Гуревич А. Я. Исторический синтез и Школа "Анналов". Гл. 2. Новый взгляд на социальную историю: Марк Блок.

- ³⁵ Томпсон Е. П. Плебейская культура и моральная экономия. Статьи из английской социальной истории XVIII и XIX вв. (Thompson E. P. Plebeische Kultur und moralische Ökonomie. Aufsätze zur englischen Sozial-Geschichte des 18 und 19 Jahrhunderts. - Frankfurt A.M., 1980. - 377 s.) // История ментальностей... - С. 180-187.
- ³⁶ Шартье Р. Одна четверть свободы, три четверти детерминизма // Споры о главном. - С. 42-43.
- ³⁷ Шартье Р. Мир как представление (Chartier R. Le monde comme representation // Annales. E.S.C. - 1989. - N 6) // История ментальностей... - С. 74-77.
- ³⁸ Гуревич А. Я. О кризисе современной исторической науки. - С. 33.
- ³⁹ Chartier R. Hans Deiter Mann. Lucien Febvre. Le pensée vivante d'un historien. Prefde F. Braudel. - Paris, 1971 // Annales. E.S.C. - 1972. - N 3. - P. 671.
- ⁴⁰ Бессмертный Ю. Л. Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроистории // Одиссей. - М., 1995. - С. 5, 10, 11.
- ⁴¹ Ле Гофф Ж. "Анналы" и "новая историческая наука" // Споры о главном. - С. 90-92.
- ⁴² Бессмертный Ю. Л. Что за "Казус"?.. // Казус. 1996. - С. 9.
- ⁴³ Там же. - С. 23.
- ⁴⁴ Шартье Р. История сегодня: сомнения, вызовы, предложения // Одиссей. 1995. - М., 1995. - С. 194.
- ⁴⁵ Бессмертный Ю. Л. Что за "Казус"?.. - С. 19.
- ⁴⁶ Репина Л. П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и актуальной истории // Одиссей. - М., 1996. - С. 25-26.
- ⁴⁷ История ментальностей... - С. 39.
- ⁴⁸ Репина Л. П. Указ. соч. - С. 26.
- ⁴⁹ Ле Гофф Ж. Указ. соч. - С. 94.
- ⁵⁰ Гуревич А. Я. "Территория историка" // Одиссей. - М., 1996. - С. 86.
- ⁵¹ Жук С. І. Західна історіографія та епістеміологічні проблеми історичної науки // Укр. істор. журн. - 1994. - № 4. - С. 51.
- ⁵² В широкому плані проблему опосередкованості ставив М. А. Барг (Барг М. А. К вопросу о современной структуре предмета истории как науки // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. - М., 1989. - Вып. 1. - С. 97-98). Про проблеми епістемології див.: Спигел Габриель М. К теории среднего плана: историописание в век постмодернизма // Одиссей. - М., 1995. - С. 212-213.
- ⁵³ Баткин Л. М. Полемические заметки // Одиссей. - М., 1995. - С. 209.
- Я. Д. Ісаєвич слушно констатував наявність зв'язку між загальним станом суспільства (оптимістичний виток його розвитку чи період кризи) та підходами вчених до проблеми пізнаності минулого (Ісаєвич Я. Твердження про непізнаність історії стирає грань між фальсифікацією та пошуком істини // День. - 1996. - № 3).